

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنر ادیان و تمدنها
گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی
[بررسی فضاهای تهی در مسجد شیخ لطف الله]

استاد راهنما:

دکتر مرضیه پیراوی

استاد راهنما دوم:

دکتر نادر شایگان فر

پژوهشگر:

سهیلا ظفیری نایینی

خرداد ماه ۱۳۹۱

اظہارنامہ دانشجو:

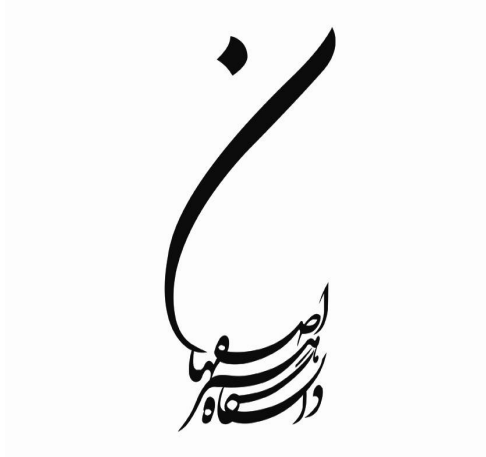
موضوع پایان نامہ : بررسی فضاهای تہی در مسجد شیخ لطف اللہ
استاد راهنما:

اینجانب سہیلاظفیری نایینی دانشجوی دورہ کارشناسی ارشد رشتہ ہنر اسلامی دانشکدہ ہنر ادیان و تمدنہا دانشگاه ہنر اصفہان بہ شمارہ دانشجویی ۸۸۱۱۵۰۴۱۰۳ گواہی می نمایم کہ تحقیقات ارائه شدہ در این پایان نامہ توسط شخص اینجانب انجام شدہ و صحت و اصالت مطالب نگارش شدہ مورد تائید می باشد و در موارد استفادہ از کار دیگر محققان بہ مرجع مورد استفادہ اشارہ شدہ است. بہ علاوہ گواہی می نمایم کہ مطالب مندرج در پایان نامہ تاکنون برای دریافت ہیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشدہ است و در تدوین متن پایان نامہ چارچوب مصوب دانشگاه ہنر اصفہان را بہ طور کامل رعایت کردہ ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق، همچنین چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است. نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان

دانشکده هنر ادیان و تمدنها

گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی خانم سهیلا ظفری نایینی

با عنوان:

[بررسی فضاهای تهی در مسجد شیخ لطف الله]

ارایه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجهی کارشناسی ارشد که در تاریخ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره.....درجه..... به تصویب نهایی رسید

امضا	۱- استاد راهنمای اول پایان نامه خانم دکتر مرضیه پیراوی با مرتبه علمی
امضا	۲- استاد راهنمای دوم پایان نامه آقای دکتر نادر شایگان فر با مرتبه علمی
امضا	۳- استاد داور داخل گروه خانم دکتر زینب صابر با مرتبه علمی
امضا	۴- استاد داور خارج از گروه آقای دکتر علیرضا خواجه گیر با مرتبه علمی

مهر و امضای مدیر گروه

سپاسگزاری:

خدا را سپاس می گویم که به من توفیق نوشتن این مجموعه را با وجود مشکلات بسیار عطا نمود. از استاد گرامی خانم دکتر پیراوی تشکر می کنم و همچنین از خواهرم سپیده ظفری و از دوستان خوبم آمنه خلیقی و لیلا اتابکی که هر کدام به نوعی مرا در به ثمر رساندن این مجموعه یاری کرده و همواره در همه مراحل مرا همراهی نمودند تشکر و قدردانی می کنم و برای همگی آنان آرزوی سربلندی و توفیق دارم.

تقدیم به:

روح همه در گذشتگانی که در گوشه
و کنار این سرزمین آثاری باشکوه از
بهشت آسمانی را به تصویر کشیدند و
همچنین تقدیم می کنم به روح
پدر بزرگم رضا وزیری نایینی،
روحشان شاد

چکیده:

فضای تهی جنبه ناشناخته در معماری اسلامی است که با عرفان اسلامی پیوند داشته و به همین دلیل بیشتر در فضاهای مذهبی اسلامی که مسجد نمونه بارز آن است، جلوه می کند. عرفان نیز نوعی دست یابی به معرفتی خاص، که انسان توسط آن می تواند به شناخت خویشتن و شناخت خداوند در درون خود رسیده که این شناخت منجر به «فنا فی الله» می شود که همان تهی بودگی در درون و یگانگی با خداوند است. چگونه این ذهنیت در درون انسان به طور عینی در فضای مسجد به تحقق می رسد؟ آیا فضای خالی همان دالان یا شبستان نیست که در آن انسان می تواند درون بنا حرکت کند؟ و آیا این تکرار نقوش و تمرکز و انتشار آن درون مسجد ارتباطی با این فضا دارد؟ اگر دارد چگونه فضای تهی را نمایان می کنند؟ در نگاه اول، فضای تهی همان فضای منفی زمینه و یا فضاهای خالی درون مسجد یعنی گنبدخانه و دالان، به نظر می رسد. امروزه این جنبه با عظمت هنر اسلامی در معماری فضاهای مذهبی نادیده گرفته می شود. این جنبه باعث می شود که انسان در درون خویش از وجود خدایی سرشار شود و سرشاری نقوش هم در این فضاها دقیقاً از همین موضوع سرچشمه می گیرد. این نقوش و فضاها، همگی حول یک محور که از نقطه مرکزی گنبد می گذرد شکل می گیرد و همه نقوش را در حال چرخش دایره وار نشان می دهد که نماد بی نهایت، بیکرانگی و خلأ است و در آن زمان و مکان و شیء مفهوم ندارد بلکه همه چیز یکی است و آن همان نقطه مرکزی است که همه اشیاء به سوی آن می روند و در آن محو می شوند و همین باعث قبض و بسط درون انسان می شود که به بقا در خداوند می انجامد. در این پژوهش با روش بنیادی به صورت توصیفی، با استفاده از داده های حاصل از تحقیقات میدانی و کتابخانه ای، و تجزیه و تحلیل کیفی که با مطالعه کتابهای سنت گرایان درمورد معماری ایرانی و عرفان اسلامی و همچنین مشاهده مستقیم برای یافتن فضاهای تهی در معماری مسجد شیخ لطف الله، انجام شده است، سعی می شود تا فضاهای تهی درون مسجد را به همگان نشان دهد.

کلیدواژه ها: معماری اسلامی، عرفان اسلامی، فضای تهی، مسجد شیخ لطف الله.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات تحقیق
۱-۱-۱	مقدمه..... ۱
۲-۱-۱	بیان مسئله..... ۲
۳-۱-۱	اهمیت ضرورت موضوع پژوهش..... ۲
۴-۱-۱	اهداف پژوهش..... ۲
۵-۱-۱	چارچوب نظری پژوهش..... ۲
۶-۱-۱	روش پژوهش..... ۲
۷-۱-۱	قلمرو مکانی پژوهش..... ۳
۸-۱-۱	قلمرو زمانی پژوهش..... ۳
۹-۱-۱	روش نمونه گیری و تعیین حجم داده..... ۳
۱۰-۱-۱	ابزار گردآوری داده ها..... ۳
۱۱-۱-۱	روش تجزیه و تحلیل داده ها..... ۳
۱۲-۱-۱	محدودیت های پژوهش..... ۴
۱۳-۱-۱	شرح واژه ها و اصطلاح های به کار رفته در پژوهش..... ۴
	فصل دوم: تهی بودن و ارتباط آن با فضای تهی مساجد
۱-۲-۱	مقدمه..... ۶
۲-۲-۱	تخلی، تخلی و تجلی..... ۷
۳-۲-۱	خوف، قبض و هیبت..... ۸
۴-۲-۱	رجا، بسط و انس..... ۸
۵-۲-۱	دیدگاه سنت گرایان در مورد تهی بودن..... ۹
۱-۵-۲	دیدگاه گنون..... ۹
۲-۵-۲	دیدگاه بورکهارت..... ۱۱
۳-۵-۲	دیدگاه نصر..... ۱۲
۴-۵-۲	دیدگاه مولوی..... ۱۲
۵-۵-۲	دیدگاه ابن عربی..... ۱۳
۶-۵-۲	دیدگاه شیمل..... ۱۴

- ۱۵ دیدگاه اکهارت ۷-۵-۲
- ۱۶ دیدگاه استیس ۸-۵-۲
- ۱۸ دیدگاه ایزوتسو ۹-۵-۲
- ۱۹ فضای تهی مساجد ۶-۲

فصل سوم: معماری در اسلام

- ۲۵ هنر قدسی ۱-۳
- ۲۶ فرم ۲-۳
- ۲۶ فضا ۳-۳
- ۲۸ فضای مثبت و منفی ۴-۳
- ۲۹ فضای تهی ۵-۳
- ۳۰ وحدت ۶-۳
- ۳۰ بسط فضا ۷-۳
- ۳۱ قبله ۸-۳
- ۳۲ کعبه ۹-۳
- ۳۳ کره و مکعب ۱۰-۳
- ۳۴ زمان ۱۱-۳
- ۳۴ تناسب و ترکیب ۱۲-۳
- ۳۵ توازن ۱۳-۳
- ۳۵ سکون و آرامش ۱۴-۳
- ۳۶ تکرار نقش در مسجد و ارتباط آن با عبادت ۱۵-۳
- ۳۶ فضا در مساجد ۱۶-۳

فصل چهارم: فضای تهی مسجد شیخ لطف الله اصفهان

- ۴۱ مقدمه ۱-۴
- ۴۱ معرفی مسجد شیخ لطف الله ۲-۴
- ۴۱ تعریف فضای تهی در مساجد ۳-۴
- ۴۳ دالان مسجد شیخ لطف الله ۴-۴
- ۴۴ شمسه، رواق و قوس ۵-۴
- ۴۶ تاریکی دالان ۶-۴
- ۴۶ شبستان مسجد شیخ لطف الله ۷-۴

۴۸	۸-۴	نقش دیوارهای شبستان
۵۰	۹-۴	اسلیمی
۵۱	۱۰-۴	پنجره های شبستان
۵۲	۱۱-۴	کف مسجد
۵۳	۱۲-۴	کتیبه های خوشنویسی شده مسجد شیخ لطف الله
۵۴	۱۳-۴	محراب و مقرنس
۵۵	۱۴-۴	گنبد مسجد شیخ لطف الله
۵۶	۱۵-۴	گریو گنبد
۵۹	۱۶-۴	نور
۵۹	۱۷-۴	رنگ
۶۰	۱۸-۴	پوشش بیرونی گنبد مسجد شیخ لطف الله

فصل پنجم: در بارگاه سیمرغ

۶۴	۵-۱	مقدمه
۶۴	۵-۲	رمز سیمرغ
۶۵	۵-۳	هفت وادی سلوک
۶۷	۵-۴	حالات عرفانی
۶۷	۵-۵	فضاهای مسجد شیخ لطف الله
۶۸	۵-۶	فضای میدان نقش جهان
۶۹	۵-۷	فضای اول، وادی طلب، جلو خان
۷۱	۵-۸	فضای دوم، وادی عشق، ایوان ورودی
۷۲	۵-۹	فضای سوم، وادی معرفت، فضای آستانه ورودی
۷۴	۵-۱۰	فضای چهارم، وادی استغنا، فضای دالان
۷۵	۵-۱۱	فضای پنجم، وادی توحید، فضای آستانه ورود به شبستان
۷۶	۵-۱۲	فضای ششم، وادی حیرت، فضای شبستان
۷۸	۵-۱۳	فضای هفتم، وادی فقر یا فنا، فضای درون محراب

فصل ششم: بررسی فضاهای مسجد شیخ لطف الله و ارتباط آن با آیین حج در اسلام

۸۲	۶-۱	مقدمه
۸۲	۶-۲	فضای ورودی مسجد شیخ لطف الله
۸۳	۶-۳	حج تمتع در اسلام

- ۴-۶- پیشینه تاریخی کعبه ۸۴
- ۵-۶- فضای اول، میقات و فضای میدان ۸۶
- ۶-۶- فضای دوم، طواف و فضای جلو خان ۸۷
- ۷-۶- فضای سوم، کوه صفا و مروه و ایوان ورودی ۸۸
- ۸-۶- فضای چهارم، عرفات و آستانه ورودی ۸۹
- ۹-۶- فضای پنجم، مشعر و فضای دالان ۹۰
- ۱۰-۶- فضای ششم، منی و فضای آستانه ورود به شبستان ۹۳
- ۱۱-۶- فضای هفتم، طواف و فضای شبستان ۹۴

فصل هفتم :

- نتیجه ۹۶
- منابع ۹۹
- منابع عکس ها ۱۰۳

فهرست جدول‌ها

صفحه

عنوان

- جدول (۱-۵). فضاهای درون مسجد شیخ لطف الله در هفت وادی سلوک..... ۶۹
- جدول (۱-۶). تطبیق فضاهای مسجد شیخ لطف الله با مراحل حج تمتع..... ۸۶

فهرست عکس‌ها

صفحه	عنوان
فصل سوم	
۲۸	عکس (۱-۳) فضای منفی
۲۸	عکس (۲-۳) فضای مثبت
فصل چهارم	
۴۴	عکس (۱-۴) دالان مسجد شیخ لطف الله
۴۷	عکس (۲-۴) شبستان مسجد شیخ لطف الله
۴۹	عکس (۳-۴) نقش طاقنماهای شبستان
۵۱	عکس (۴-۴) پنجره های شبستان
۵۲	عکس (۵-۴) کف مسجد شیخ لطف الله
۵۴	عکس (۶-۴) مقرنس های مسجد شیخ لطف الله
۵۵	عکس (۷-۴) گنبد درون مسجد شیخ لطف الله
۵۷	عکس (۸-۴) نقش چهار ترنج
۵۸	عکس (۱-۴) گنبد بیرونی مسجد شیخ لطف الله
فصل پنجم	
۶۹	عکس (۱-۵) فضای جلو خان
۷۱	عکس (۲-۵) فضای ایوان ورودی
۷۳	عکس (۳-۵) فضای آستانه ورودی
۷۴	عکس (۴-۵) فضای دالان
۷۵	عکس (۵-۵) فضای آستانه ورود به شبستان
۷۷	عکس (۶-۵) فضای شبستان
۷۸	عکس (۷-۵) فضای محراب
فصل ششم	
۸۷	عکس (۱-۶) فضای اول
۸۸	عکس (۲-۶) فضای دوم
۸۹	عکس (۳-۶) فضای سوم
۹۰	عکس (۴-۶) فضای چهارم
۹۱	عکس (۵-۶) مشعر

- عکس (۶-۶) فضای پنجم، دالان ۹۱
- عکس (۷-۶) فضای ششم ۹۳
- عکس (۸-۶) فضای هفتم ۹۴
- عکس (۹-۶) مقایسه طواف و حج و فضای خالی دالان ۹۵

پیشگفتار:

ایران کشوری است با پیشینه بسیار کهن که همواره در طول تاریخ مورد توجه شرق و غرب قرار داشته و بعنوان شاهراه ارتباطی شرق و غرب بوده و همواره از خاور دور و سرزمین های مغرب تأثیر می پذیرفته و تأثیر می گرفته است. بطوریکه ایران زمین را مبدأ پیدایش هنرهای چون سفالگری، کاشیکاری و همچنین معماری می دانند.

معماری ایران همواره توجه همه ملت ها و قوم های مختلف در سراسر جهان را به سوی خود جلب کرده است. ایوانها، گنبد های فیروزه ای رنگ، طاقنماها، کاشیکاریها، اسلیمی ها، ختایی ها، کتیبه های خوشنویسی شده آیات قرآنی که همواره در سردر ورودی اماکن و مسجدها خودنمایی می کنند و دیدگان را به حیرت و تحسین واداشته و از دیدن این همه شکوه و وقار متانت و زیبایی به وجد و هیجان آمده و گویی بهشت زمینی را در مقابل خود احساس می کنند. بدین گونه روحیه خلاق و آرمانگرایی ایرانی را به تمام جهانیان می شناسانند و ما ایرانیان همواره از این یادگارهای پرشکوه که در گوشه و کنار ایران زمین برجای مانده با افتخار از آنها یاد می کنیم.

فصل اول در مورد کلیات تحقیق و فصل دوم، به نظریاتی در مورد حس تهی بودن در مسجد و اینکه اساساً این حس چیست و به چگونگی پیدایش این حس درون انسان می پردازد و ارتباط آن را با عرفان اسلامی بیان می کند. فصل سوم که در مورد معماری شهری اسلام و فصل چهارم بررسی فضای تهی در درون مسجد شیخ لطف الله و همچنین چگونگی آن در نقوش مسجد می پردازد. فصل پنجم، فضاهای مسجد شیخ لطف الله را با فضاها و مراحل که در حج تمتع وجود دارد تطبیق داده و در فصل ششم نیز فضاهای درون مسجد را با هفت وادی سلوک در عرفان که برگرفته از داستان منطق الطیر عطار است تطبیق می دهد. در این نوشته سعی شده است که نقش های مسجد شیخ لطف الله و فلسفه وجود آنها را در معماری مسجد شرح می دهد و عناصر اصلی معماری اسلامی را تعریف می کند و نظریات متفکران را و این که چه ارتباطی می تواند به این حس تهی وارگی داشته باشد را مورد بررسی قرار می دهد و دیگر اینکه عناصر این معماری چگونه باعث برانگیخته شدن حس ماورایی در انسان می شود و همچنین نقش کعبه را در به وجود آمدن این نوع معماری شرح می دهد. در فصل چهارم فضای درونی و بیرونی گنبد مسجد شیخ لطف الله را توضیح داده و در مورد نقش ها و خطاطی ها و همچنین معماری گنبد توضیح می دهد. همه ما می دانیم که وارد شدن در مسجد آداب و مراسم خاصی دارد از قبیل ذکر، نماز، وضو و ... که همه آنها در عرفان مفاهیم و حالات نمادین را بیان می کنند.

فصل اول

کلیّات تحقیق

(۱-۱) مقدمه

آدمی از دیر باز در درون خود حس پرستیدن موجودی برتر و مافوق خود را داشته است. این نیاز به حس پرستیدن موجود برتر در طول تاریخ به شکل های گوناگونی ظاهر گشته است. در ادیان مختلف هر کدام به نحوی خود را در هنر معماری نشان داده است. گاهی در معماری به شکل یک بت مورد پرستش بوده و زمانی نیز به صورت آتشکده، دیر، میخانه، خانقاه، زیگورات و در نهایت به صورت کعبه و مسجد مورد ستایش قرار گرفته است و هنگامی که پیامبران، آدمی را به پرستش خدای یگانه دعوت نمودند؛ انسان نیز از پرستش بت و طبیعت مثل ماه و خورشید و ستاره دست کشیده به سوی خدای یگانه رهنمون می شود و برای این خدای بزرگ و ناشناخته بر روی زمین مکانهایی بر پا نموده و در این مکان به راز و نیاز با یگانه معبودش پرداخته است که این مکان در اسلام همان کعبه و مسجد است کعبه همان خانه خداوند بر روی زمین است که به صورت مکعب با پرده سیاه رنگ است و همه ساله مسلمانان برای ادای فریضه حج به سوی آن رهسپار شده و مراسم آیینی حج را بر پا می دارند. معماری مسجد به گونه ای ساخته شده که انسان را به سوی خداوند که همان یگانه معبود انسان است نزدیک سازد و حضور او را در این مکان حس کند و بدینگونه این مکان مقدس به ترغیب پرستش خداوند در درون انسان منجر می شود.

(۲-۱) بیان مسأله (تعریف موضوع پژوهش)

معماری ایرانی همواره از جایگاه خاصی در میان انواع هنرها برخوردار بوده است تا آنجا که توجه همه محققان و ایرانشناسان را به خود جلب کرده است. معماری مساجد نیز با همه سادگی دارای ابهت، جلال و شکوه است و چشم از دیدن این همه تزئینات و زیبایی متحیر گشته و با دیده احترام به آن نگریسته اند ولی آنچه که در این میان انسان را به تفکر و تأمل وامی دارد فضا در معماری مساجد است که انسان در این گونه فضاها احساس آرامش درونی و معنوی را در خود ایجاد می کند. این فضاها، عاری از مجسمه ها و نقاشی های کلیساهای دوره گوتیک و دیگر دوره های هنر اروپا است که مانع از تمرکز ذهن از ساحت قدسی باری تعالی شده، سبب ایجاد فضایی می گردد که همان فضای تهی است که توجه مخاطب را به نحو متمرکز به خود جلب می کند.

در مسجد حسی درون انسان پدید می آید که همان حس تهی بودن است. این حس ارتباط مستقیمی با فضاهای خالی درون مساجد دارد که در نقوش درون آن و همچنین فضاهایی چون در ورودی، دالان، شبستان و گنبد و ... جلوه گر شده و سبب ایجاد فضاهایی موسوم به فضای تهی درون مساجد می شود. به نظر می رسد که این حس ناشناخته باعث ایجاد آرامش در درون انسان شده و او را به سیر و تأمل وامی دارد. این فضا در درون مسجد از جایگاه الهی برخوردار

است چون سبب می شود که انسان وجود خداوند را در درون خود حس کند. توجیه معرفت شناختی فضای تهی بر اساس اصل رسیدن به خداوند در درون انسان و رسیدن انسان به خدا قرار دارد.

(۳-۱) اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش

در معماری اسلامی - ایرانی ، فضاهایی وجود داشته است که جنبه کاربردی نداشتند و تنها به مفهوم معنوی و احساسی آن توجه شده است. نمونه شاخص این گونه معماری را در بنای مسجد شیخ لطف الله می توان دید. متأسفانه در معماری امروز استفاده از فضاهای تهی نادیده گرفته شده است و صرفاً به جنبه های کارکردی آن توجه شده و اینکه مساجد بتوانند تعداد بیشتری از افراد را در درون بپذیرند. ولی به جنبه های روحانی و معنوی که این مکان باید در درون انسان پدید آورد هیچ گونه توجهی نمی شود. در این تحقیق سعی بر آن می شود که علت و فلسفه ایجاد فضای تهی در معماری اسلامی بیان شود و معماران را تشویق به توجه به جنبه های باطنی و کیفی آن در طراحی اماکن مقدس نماید.

(۴-۱) اهداف پژوهش

این مقاله در نظر دارد با معرفی فضاهای تهی و جنبه های روحانی و معنوی آن در درون مسجد شیخ لطف الله به تبیین نقش کیفی فضا در معماری مسجد شیخ لطف الله از نگاه معرفت شناختی و توصیف و نمایانگری جایگاه فضای تهی در بنای مسجد شیخ لطف الله از منظر عرفان یا معرفت شناختی و همچنین به توجیه معرفت شناختی فضای تهی مسجد شیخ لطف الله پردازد.

(۵-۱) چارچوب نظری پژوهش

در عرفان اسلامی مراحل وجود دارد که سالک برای رسیدن خدا باید همه این مراحل را پشت سر بگذارد. این مراحل که از نظر شدت و درجه با یکدیگر متفاوت می باشند هر کدام دارای نامی است که سبب می شود انسان برای دیدار خداوند و رسیدن به او و آماده تر سازد. مسجد نیز که یکی از مکانهای عبادی است باعث به وجود آوردن حالاتی در درون سالک می شود و او را از این مراحل عبور می دهد و سبب می شود که حضور خداوند را در این مکان حس کند.

(۶-۱) روش پژوهش

روش تحقیق از نظر هدف، پژوهش بنیادی است و از نظر روش، این تحقیق توصیفی یا تاریخی محسوب می شود و بیشتر از جهت کیفی بررسی شده و به نقش فضاهای کیفی در این مقوله پرداخته می شود و همچنین سعی بر آن است که این گونه فضاها در مسجد شیخ لطف الله با رویکرد عرفانی بر اساس نظریات سنت گرایانی چون نصر، بورکهارت، گنون و ... شرح داده شود.